

FÜLEP LAJOS, AZ UTOLSÓ MAGYAR KIRÁLY*

I.

Mű és ember

Feltűnő Fülep Lajosban „az élet és a mű kiáltó aránytalansága”, ahogyan Fodor András, a tanítvány mondta.¹ Amiben van elismerés is, csalódottság is. Mindkettőt könnyű megérteni, de nehéz az ellentétüket megmagyarázni.

Ami az „embert” illeti: a század második harmadától fogva Fülep az őt ismerők számára egyre inkább úgy jelenik meg, mint egy hajdan volt és elenyészett Paradicsom tanúja. Amikor még volt „nép” és volt „Európa”, mégpedig nem csupán elméletben, hanem átélhető valóságként. Fülep pedig otthon volt mindkettőben. A századelő párizsi művészetében, a firenzei Biblioteca Filosofica gondolkodójának a műhelyében éppúgy, mint a szénát gyűjtő székelyvagyai parasztok, vagy a római trattoria vendégei között, amiket oly nagy kedvvel emlegetett élete végéig.

„Azok még tudtak élni: isznak, esznek, dalolnak, gitároznak, táncolnak, ölelnek. (...) Minden második ház trattoria, ahol a bor mellett folyik esténként a dalos rigmusverseny, a canzonetta (...) Az Abruzzo kocsmá, a remek Giuliano kocsmáros, a nagyszerű verekedés, amikor csak

* TÚL A TORNYON, MELYET PORBUL RAKOTT A SZÉL címmel a 20. század magyar gondolkodóiról készített tanulmány befejező része. Hamvas Béla, Szabó Lajos, Karácsony Sándor, Várkonyi Nándor, Kerényi Károly gondolkodói portréi 1997 óta folyamatosan jelennek meg, elsősorban a Magyar Szemlében.

úgy röpködtek a hajcsomók a levegőben, s körben a gyerekek zokogtak, mint a görög tragédia kórusa, a carabinieriék pedig jöttek párosával, s megálltak tisztos távolságban, és gyönyörködtek, be nem avatkoztak, ez az ő dolguk. Halunk továbbá a megrendelés szerint készülő makaróniokról, szem előtt süített friss lángosokról, s egyéb gasztronómiai csodákról. S minderről a mai, Csikágóvá rontott, autókkal zsúfolt hajdani Róma elysiumi ellenpólusaként.”²

Csak Budapesten nem érezte magát otthonosan. Ment is, ahogy tudott, Párizsba, Rómába, Bajára. De az, hogy épp Magyarország fővárosát kell idegennek éreznie, szorosan kapcsolódik a szellemi helyzetéhez – és ezen keresztül Fülep karmikusan meghatározott életfeladatához.

Nem túlzó kifejezés ez. Az életpályáját irányító úgynevezett véletleneket, mint a Budapestre, Párizsba, Firenzébe kerülése, a hazatérése a világháború előestéjén, valami rejtett erő határozta meg, ami ha ismeretlen is, mégis az alapja a valóságos eseményeknek. A mi látható racionális világunk pedig csupán e rejtett történés árnyéka a barlang falán, ahogyan Platón hasonlata mondja.

A századelő nagy magyar nemzedéke az avított kultúránk korszerűvé tételének a feladatát kapta. „Európa.” De hogy ez a vonatkozási pont se egyértelmű, hanem problémákkal teljes, azt egyedül Fülep ismerte fel közülük – és ez a felismerés teszi őt az első „kor”-szerű gondolkodónká. És ő ismeri fel az elsők között azt is, hogy éppily enigmatikus az a „magyar kultúra” is, amit korszerűsíteniünk kellene.

Az európai probléma a nyugati kultúra spirituális leépülése. „A technicizált, mechanizált, atomizált Európa (...) csinált pszichológiát psziché nélkül, logikát logosz nélkül, etikát jó és rossz nélkül, társadalmat ember nélkül, kereszténységet Evangélium nélkül, teológiát Isten nélkül.”³

Nehéz ma már felmérni a századelő valóságos történelmi lehetőségeit, azt, hogy mi lehetett volna másképp.

Nehéz, hiszen a valóságos időben éppoly messze van már tőlünk, akár a trójai háború.

A valóság szellemi természetű, és a 20. század nagy átalakulását Nietzsche és Stirner fogalmazták meg, az általuk befolyásolt radikális szellemi körökben. Ezek minőségelvűek, a szó szerinti görög értelemben „arisztokraták” a szellemben, szemben állnak a konzervatív bornírtsággal és a radikális nivellációval is. Tragikus szerepet játszottak végül Európa kétoldali tébolyának a kifejlődésében, de ehhez kellett az idők megváltozása is, ami az irracionálissá vált világban nagyon megnehezítette a tájékozódást. De történhetett volna másképp is. „Ránk hozák gyógyítónak a háborút, a Rémet” – írta Ady Endre történetfilozófiai érvényességgel. Jungi terminológiával, a kollektív tudatalattiban gyülekező szellemi erők kihívták maguk ellen az Árnyékot, ami végül is legyűrte őket.

A „magyar probléma” pedig kettős gyökerű. Egyrészt az európai értelemben vett nemzetté válásunk sürgető igényéből, másrészt pedig fajtánk meghatározó ázsiai specifikumából adódik. „A nép – mondja Fülep – mindig csak a jelen, múlt nélkül. Emlékezése csak annyi, hogy az öregek idejében hogy s mint volt. Intenciótlan fogalom. Ahol intenció van, ott kezdődik a nemzet.”⁴ A nemzetté válás társadalmilag kizárólag polgárosodás útján történhet. Ez önmagában véve nem jelent elvi problémát, de a mi számunkra mégis. Mert a *népi* felemelkedése *nemzetivé* nekünk csak valamilyen Európa–Ázsia szintézissel lehetséges. Ha ugyanis a népben őrzött „gesunkenes Kulturgut” változatlan marad, akkor rezervátum-néppé süllyed, ha pedig megszűnik, akkor népként elveszvéen a nemzeti tartalmat nem táplálja semmi. „Felolvaszt a világ kohója” Ady Endre 1914. januári (!) szavával.⁵

Ezt nem tudják a mi polgárosító politikai programjaink – Fülep kedvence, Széchenyi István sejtí csupán. És nem tudja Európa-orientált szofokráciánk sem. A helyzet

ugyanis tényleg egyedülálló: a „felül lévő” nemzetit az „alul lévő” népből kellene felépíteni – a történelmi tudatot a történelemfelejtésből és nem ellenére, a magaskultúrát az archaikusból és nem annak elhagyásából. Már Arany Jánosnak is ez a rejtett programja, ezen fáradozik Bartók Béla, Kodály Zoltán, Kós Károly, Muhoray Elemér – hogy csak a legjelesebbekről beszéljünk. Ez a népi kultúra ráadásul parasztkultúra is, egy olyan átalakuló világban, ami a paraszti zárt életformáknak általában se kedvez. És egy olyan országban, amelynek a népe, már ameddig népként létezett, parasztnép volt. Bármilyen magyar politika ezért csak parasztpolitika lehetett volna, és éppen ez az, ami mindig hiányzott. Amit a politikusaink – eltérő hivatkozásokkal – exigenciának, gyakorlati elkerülhetetlenségnek mondtak, annak mindig ez a réteg lett az áldozata, mígnem fel is morzsolódott. (1867, 1920, 1950–60) „Vezetőinkben és a közösség egyes tagjaiban a döntő pillanatokban végzetesen hiányzott vagy megzavarodott a közösség érdekeinek a felismerésére irányuló normális ösztön”⁶ – írta az a Bibó István, akinek – Fülep szerint – „ezer év óta a legtöbb érzéke volt ebben az országban a politikai realitáshoz.”⁷

Quem deus vult perdere, primum dementat, akit Isten el akar veszteni, elveszi az eszét. Másfél évszázad magyar történelme ez: a kollektív tudat és a belőle inkarnálódott vezetőink. Sajátságos vakság, primitív önzés és szellemi renyhesség, amit az akarat megfeszítésével próbálnak pótolni. Iskolapélda a „vasfejű gróf” Tisza István.

A király abban különbözik másoktól, szentektől, gondolkodóktól, kalandoroktól, hogy evilági cselekvő feladatai vannak, egy tényleges közösség szolgálatában. Eredménye ezeken keresztül mérhető le. Absztrakt király pedig nincsen – király a csak valakiknek lehet.

„Mint király a birodalmában. Van benne valami népesei.” – mondta Tüskés Tibor 1964-ben a zengővárkonyi gesztenyesorban lépkedő Fülepről.⁸

A hasonlat főleg a Fülepből sugárzó ama karizmára vonatkozik, aminek semmiféle „külső” megerősítésre nincsen szüksége. De a képességei alapján bizonyítva eszményi tényleges király is lett volna, a világnak egy olyan kvalitátságos rendbe-tevője, mint amilyennek Szabó Lajost tartotta Hamvas Béla. Tisztában volt a helyzettel, a tennivalókkal, a megoldáshoz szükséges módszerekkel. És lehet, hogy azon fordult meg a történelem, hogy a számára kínálkozó nagy közbeavatkozási lehetőséget megghiúsították.

A diplomata

Fülepet esztétának szokás tekinteni, ami a közfelfogás szerint még a gondolkodóknak is egy különlegesen életképtelen alfaja. Nézzük hát meg a valóságos viszonyát az ultima realitásnak tartott Történelemmel.

1907-ben a sorsa Firenzébe vezette, ama műhelyek egyikébe, amelyekben Európa jövője érlelődött: a Leonardo folyóirat, a Biblioteca Filosofica köre,⁹ a „túl a filozófián” nietzschei programjával, ami azután egy részüket gyakorló politikusokká is tette¹⁰ az „Itália ébresztése” szellemében. A kedvező jövő politikai értelemben, úgy tűnik, hogy Olaszország és Magyarország viszonyával különleges mértékben összefüggött. Fülep elemzése erről a helyzetről a következő.¹¹

A kor: a csúcspontra érő európai imperializmus, ezt már Nietzsche is előre érezte¹², és nem volt nehéz előre látni a végzetes következményeket kontinensünkre nézve. Itália, ha végül kénytelen volt is csatlakozni az imperialista kihíváshoz (Tripoliszt elfoglalta a törököktől, nehogy az angolok vagy franciák megelőzzék, mintegy körbekerítsék), de igazából a békében és a stabilitásban érdekelt. (Jóval később még Mussolini katasztrófába torkolló háborús kalandja is megmutatta ezt.) Ugyanúgy, akár a magyarok,

kiknek azután végképp nem volt háborús céljuk, sőt egy háborúban csak veszíteniük lehetett bármilyen kimenettel esetén. A Hármasszövetség e két népe pedig, egymással együttműködve, biztosíthatta volna a status quo tartós békéjét.

Csakhogy a Monarchiának még a szép számú magyar diplomatája is süket és érzéketlen volt a sors kihívásával szemben. „Az önök diplomatái osztrákbak az osztráknál” – mondta 1913-ban sajnálkozva az olasz miniszterelnök. Ami azért nem csekélység, hiszen a háború kirobbanásában azé a Berchtold külügyminiszteré volt az egyik kulcsszerep, akiről a nagy olasz államférfi, Nitti azt mondta, hogy még a kutyáját se bízna rá, nemhogy egy birodalmat. (Ügyszólván nullára csökkent ítélőképessége és felelősségérzete miatt.)

A világháború kimenetelét illetően pedig Fülep így látja az európai imperializmus végső konzekvenciáját: Amerika hadüzenete bármelyik európai államnak egyértelmű az egész európai kultúra kockára vetésével. Úgy érte: heteronóm megoldás Európa számára. A megoldás tehát csakis az egyezményes béke lehet.¹³ Olaszország és Magyarország együttműködése pedig ezt lehetővé is tenné.

Másképpen történt. De a háború végén az ő barátai kerültek hatalmi helyzetbe Olaszországban, Amendola nagy befolyású miniszter lett. Ahogyan Fülep is lehetett volna, a képességei szerint, ha az ilyesmi nem oly keveset számítana Magyarországon. Egy nagy lehetőséget még így is kapott. 1919 elején Olaszországba küldték,¹⁴ és Amendolával együttműködve hajszál híján összehozta az olasz–magyar szövetséget, ami Magyarország olasz csapatokkal való biztosítását és ezzel a reá váró végzet elhárítását jelentette volna. Grazioli tábornokkal már megtárgyalták, épp a királyhoz volt hivatalos, midőn Károlyi Mihály – aki Fülep maró megjegyzése szerint a Nemzeti Kaszinóban tanult politizálni¹⁵ – visszahívta, és ezzel örökre elúszott a legutolsó

A WILLENDORFI VÉNUSZ

esélyünk. De az olaszok esélye is. Mert a kormányzat külpolitikai kudarcain nőtt nagyra Mussolini. És végül az európai is – mert a fasizmus sikeresnek tűnő modellje ágyazott meg a hitlercsinálóknak.

Fülep reményei fokozatosan oszlottak szét Trianonnal, a Marcia su Romával, zseniális barátjának, Amendolának, az antifasiszta Aventinói Parlament lelkének a fasiszták által történt meggyilkolásával és a nemzetiszocialista Machtergreifunggal. És a berendezkedő „új Magyarországokkal” – a király nélküli királysággal és a nép nélküli népi demokráciával.

Az ifjú Fülep így idézte Nietzsche Zarathustráját: „Nincs nagyobb csapás az emberiségre, mint ha a föld hatalmasai nem a legelső emberek. Mert enélkül minden hamissá válik, elferdül és elértéktelenedik.”¹⁶

A pásztor

Fülep életműve monolitikus és egyszerű: megalkotni a „nemzetit” a „népiből” és az „európaiból”. Azzal az igénnyel, amit az ókori görögök halhatatlan teljesítménye tűzött ki minden nép számára.

Ez az életpálya csak egyszer tűnt úgy, hogy megváltozik. Fiatalon menekült el Nagybecskerekéről a bánáti zsír színvonal(talanság)a elől Budapestre, majd nem sokkal később innen is a nemzeti kulissza-szellem elől Párizsba – a benne megérett kultúrmissziós tudattal. És itt egy pillanatra eltántorodott. „Utálok Budapestet (...) Nagy művészetet, nagy poézist, nagy életet kell csinálni. Paris (...) Az lesz a fő ambícióm, hogy megtanuljak írni franciául, s ha csak lehet, hát átvedlem franciává.”¹⁷

Persze ekkor még van Európa, ahol hinni lehet a szellemnek nemcsak a nagyságában, hanem az egységében is. Ám ha Apollinaire vagy Brancusi válhat is franciává, Joseph

Conrad meg angollá, a „jászok kapitánya” nem, és ezt az elhivatottságával összefüggő tényt hamar fel is ismeri. A további európai szerepe a hídverés lenne. Itáliába már így érkezik meg.

A szellemi kontinenst elsüllyesztő háború Fülepet már így éri, a helyzetre és a feladatára felkészülten. Az új helyzetre és új feladatra is. „A háborúval korszak zárult és korszak kezdődik. A történet felvilágosult tudósai tanítják ugyan, a világ élete nem olyatén oszlik korokra, mintha ollóval vagdosnák a nagy szövőszékekről aláfoló szövetét. De a történet logikája nem lévén azonos az emberekével, bármi ésszerűnek látszik ez a felfogás és ésszerűtlennek az olló, mégis az utóbbinak, melyről azt hittük, rég lomtárba került, lett ezúttal igaza. A háború oly élesen vágta ketté a világ életét, hogy amit néhány év választ el tőlünk, idegen messzeségbe süllyedt mögöttünk.”¹⁸

Kivételesen nagy szellemi karriert futott volna be, ha ekkor Nyugatot választja, mint a barátai, Mannheim Károly és Tolnay Károly. De az ő útja más volt. 1916-ban beiratkozott a teológiára, és megtette azt, amit a hajdani szalontai nótárius a Tudományos Akadémia főtítkári székéből nem bírt elhatározni, bármi rosszul érezte is magát az idegenné növekedett fővárosban. Elment a szellem csúcsairól falusi „tiszteletes úrnak”.

Amit „belső emigrációnak” tekintett még a hozzá közel álló Kodolányi János és Illyés Gyula is, a marxistákról nem is beszélve, kiknek szemszögéből egyformán abszurd papnak menni, parasztokat nevelni, hírnévről és hatalomról lemondani. Pedig semmi különleges nem volt benne Fülep élethivatását nézve: szolgálat. Egyszerűen nem volt ennél fontosabb dolga a világon, azért kellett éppen ezt választania. „Pályamódosításról” csak fenntartással beszélhetünk itt.

„Azért hagytam oda a fővárost, mert a magyar falusi nép közt akartam élni, melyet e világon mindennél job-

ban szeretek, melyért küzdeni és dolgozni legfőbb életcé-
lom.”¹⁹

Aminthogy az se pályamódosítás volt, midőn 1947-
ben mégiscsak visszatért Budapestre egyetemi professzor-
nak és az Eötvös Kollégium nevelőtanárának. (Legfeljebb
az oly rövid életű magyar demokrácia jövőjéhez fűződő il-
lúzió volt.) Mivelhogy így a magyar nép értelmiségének
a felnevelésére kínálkozott lehetősége.

Fülep, kinek a feladata a „népi kultúra” felemelése –
ami alatt azt kell érteni, hogy egyetemes érvényre való jut-
tatása –, világosan látja, hogy ez csak a „néppel” együtt, őt
megszólítva hajtható végre. És a nép lelkéhez csak két em-
ber férhet hozzá: a pap és a tanító. Zengővárkonyi lelkész
korában ezért kért maga mellé olyan egyházi tanítót Csá-
szár János személyében, aki ezt a népi kultúrát animálni
tudta, megszervezte például a részvételt a „Gyöngyös-
bokréta” mozgalomban.

Igen hasonlít ez a magyar nép másik nagy nevelőjé-
nek, Karácsony Sándornak az elhivatottságához és gon-
dolkodásmódjához. Annál inkább sajátos, hogy Fülep
nem kedvelte őt, fecsegőnek tartotta, akár Hamvas Bélát.
Amiben ha van is igazság, ne feledjük, hogy a „fecsegés”
emberi kapcsolatteremtés. Ami a királyi Fülep számára úgy
látszik, problémát jelentett. Egy példaértékű eset a kö-
vetkező. A szellemi munkáját zengővárkonyi papként se
hagyta abba, ám amikor a fiatal tanító egyszer aziránt ér-
deklődött, hogy mit csinál, elhárította: „ez magának ma-
gas”.²⁰ Karácsony Sándor soha nem mondott volna ilyet.

A barátságos Karácsony azt a Krisztus-képet hor-
dozta, aki a kisgyerekekkel beszélgetett. A rettentő Fülep
azt, aki kiverte a kufárokat a templomból. Vekerdi László
emlékezik arra, hogy milyen felháborodottan üvöltözött
egyszer valakivel. „Hogy mer maga az Istenről beszélni?!”
Félelmetes görbebotjával úgy hadonászott, hogy komo-
lyan tartani kellett attól netán még agyonüti. És mivel mi,

emberek, Pál apostol szavával, csak rész szerint ismerhetjük meg az igazságot, a teljességnek ezt a két arcát, úgy látszik, sehogy se tudjuk egyesíteni.²¹ Ez persze az igényes ember alkati sajátossága is, az alkotó védekezése is a külső zavar ellen. De mindenesetre olyan fogyatékoság volt ez Fülep számára, ami kétségkívül akadályozta feladatának a teljesítését. Később, már a kommunisták által száműzött királyként, a Széher úti peripatetikus beszélgetései emiatt nem tudtak átalakulni azzá a hatékony tanítássá, amire egyébként ő maga képes lett volna, a tanítványai pedig fogékonyak. És ha a végül is soha el nem készült „művet” annyit emlegette, abban nem a személyes érvényesülés nosztalgiája munkált, hanem a sóvárgás az el nem végzett feladat beteljesítésére. Ezek a hajdani „királyi fogadások” mindazonáltal valamennyi résztvevő számára, úgy tűnik, felejthetetlen élményt jelentettek. Még az is lehet, hogy a hazai szellemi életünknek a hetvenes évektől kibontakozó szétesésében lényeges szerepe volt annak, hogy ez a különben mogorva és szenvedélyesen szubjektív ember eltávozott. „Fodor András könyvéből (Ezer este Fülep Lajossal) azt hinné az ember, a hatvanas évek magyar szellemi életében más nem is történt, mint hogy néhányan hetenként Fülep Lajossal sétáltak” – mondta egyszer valaki megrovóan. Miért, hát mi történt még? – kérdeztem.

A gondolkodó

Fülepet, a gondolkodót, kezdettől esztétának szokták tekinteni. Ilyenként vesz részt a firenzei Biblioteca Filosoficának a szubjektív idealizmus elleni harcában is. Fontos segítséget nyújtva számukra, hiszen a szubjektíválásnak épp az esztétika a fő hivatkozása. Idehaza pedig a „nemzeti kultúra” fantomizálódott állértékeit zúzza szét a kritikáiban, és alapozza meg a „nemzetinek” a valóságos

fogalmát, mindenekelőtt a „Magyar művészet” címmel egybefoglalt tanulmányorozatában. Azután meg a művészettörténet professzora Pécsen és Budapesten, egészen 1961-es nyugdíjazásáig.

Mégis, úgyszólván lehetetlen őt ebbe a kategóriába beleméréselni, Jacob Burckhardt, Alois Riegl vagy Max Dvorak társaságába. Mivelhogy ezt a német idealizmus által kanonizált kategóriát éppen ő vonja kétségbe. „Nem esztétika kell, hanem művészetfilozófia. Mindent előről kell kezdeni. A filozófia egyben-másban produkált valamit (logika, ismeretelmélet), vannak viszont dolgok, amiket teljességgel elejtett. Ilyen az esztétika, a vallás meg az erkölcs. Mert hiszen a tiszteletre méltó Arisztotelész is miket ír össze a tragédiáról, katarziszról, s azóta ezt fűjják (...) A művészetfilozófia velem fog kezdődni.”²²

Ez a „művészetfilozófia” lenne az annyit emlegetett, ám el nem készült „MŰ”. Készült azonban hozzá nagyszámú kéziratos, rendezetlen jegyzet, sok tanulmány, néha elvi kérdésekhez, de többnyire konkrét eseményekhez, könyvekhez, kiállításokhoz, évfordulókhoz kapcsolódva. Szándékosan nem azt mondtam, hogy „ezekről”. Mivelhogy e dolgozatok a tárgyukat rögvest általános korrelációba helyezik, sőt ez a korreláció egyúttal magának a konkrét értékelésnek is a legfőbb mércéje. Az esztétikai szféra „autonómiája”, amit a reneszánsz táján állapítottak meg, és ami talán a l’art pour l’artban tetőzött, Fülepnél teljesen új és eredeti értelmet kap, mégpedig a leibnizi monadológia szellemében.

Fülepnek tehát csak töredékei maradtak. De fel kell tennünk néhány alapkérdést e hagyattal kapcsolatban.

Valóban oly aránytalanul csekély-e?

Valóban annyival fontosabb-e a „mű” az „embernél”, tekintettel arra, hogy az utóbbi mulandó?

Valóban megmarad-e a mű?

És hát végül is: miért nem készült el?

Bizonyos, hogy ez utóbbi kérdés magát az öregedő Fülepet is egyre jobban irritálta.

Lukács György tett egy csípős megjegyzést: aki ennyit kritizál, az nem juthat el saját alkotáshoz. Lélektanilag ez bizonyára így van, de magyarázatnak azért kevés.

Fülep a nálunk, magyaroknál oly gyakori melankóliára hajló alkotók közé tartozott, akiket folyton kísért az elhallgatás. Megnémulnak a környező úrben.²³ „Nem érdemes... Ezeknek nem érdemes.” – idézgette Fülep túlságosan is gyakran legkedvesebb barátjának, Pethes Imrénnek, a nagy színésznek az utolsó szavait. Hiszen, ha *valóban* megírta volna a művet – akkor most mi lenne más?

De azért magyarázatnak ez is kevés. Fülep „nyugtalan ember” volt, és ez nem földi szempontok alá volt rendelve. „Az ember szabadsága a nyugtalanságában van letéve. Nem hontalanul lebeg, a nyugtalanságban van lokalizálva (...) Maga a nyugtalanság már a szabadság, de nem a teljes, az embernek annyi a szabadsága, amennyi a nyugtalansága. Lehet, hogy nem tudja mind átváltani nyugalomra, de akkor is a nyugtalanság maga már a szabadság. »Nem keresnél, ha már nem találtál volna meg« (Szent Ágoston) – de az az a kiegészítéssel: »lehet, hogy sohase tudod meg, hogy megtaláltál. « A szabadság: a nyugtalanító megfogalmazása. A rossz stb. megmarad a világban, létben – de a megfogalmazása szabadon, az objektivitásban föléje emeli.” És végül Szent Ágoston csodálatos szépségű mondata: „Nyugtalan az én szívem, míg meg nem nyugszik Te benned.”²⁴

Fülep az efféle töredékeket föltehetőleg a művészetfilozófiájának az alapvetésekképpen írta. És ha órá alkalmazzuk például a fentieket, akkor el kell vessük a melankólia bénító hatását. „A szabadság a nyugtalanító *megfogalmazása*.” (kiemelés tőlem, M. E.) De talán látható az igazi nehézség. E töredéknek a teológiai beágyazottsága is mutatja a vállalkozás roppant nagyságát, ami minden valószínűség szerint megoldhatatlanná tette.

„Einschraenkoló, megszüntető: a teoretikum, tudomány” – mármint a cselekvés szabadságát, illetve az e szabadságot meghatározó jelentés-szabadságot megszüntető. Fülepnek a művészetfilozófiával szemben támasztott igénye láthatóan az, hogy átfogó filozófiává kell válnia, olyaná, ami megoldja a filozófia gondolkodási kalodává válóból adódott korproblémát és visszavezeti a görög szó eredeti értelméhez: „a bölcsesség szeretete.”

„A művészetnek a szellemtörténeti közösségből kiszakított történeti élete merő absztrakció, mely ha megvalósul, nem autonóm művészetet, hanem a legnagyobb *értéktől* eleső technikai bravúrt vagy vértelen artisztikumot produkál. A művészet mint megvalósultság magában megálló, önálló világ (...), de mint történeti létesülés sohasem jár egyedül. A megvalósult művészet nem támaszkodik semmire önmagán kívül, de a létesülő művészetet *mindennek hordoznia kell* „(kiemelések tőlem, M. E.)²⁵ Jól látható itt az az igény, ami az esztétikát az emberi cselekvés kulcs-helyzetű szférájának tekinti, a tökéletességnek olyan megnyilatkozási igényévé, ami ismét csak a teológiába vezet át, Jézus Krisztus szavába.

A művészet autonómiájának a lényege a következő. „A művészet tartalma a forma, azaz, ami művészetté lett benne. (...) Tudom és vallom a művészetben a vallást, metafizikát, etikát stb., de ahhoz, ami nem vált belőlük teljesen művészetté, nincs közöm, mikor a művészetről szólok, s nem az általános kultúra-történetről. (...) A művészet autonómiája azt jelenti, hogy mindannak, ami benne van, (...) művészetté kell átlényegülnie.”²⁶ Vagy ahogyan Karácsony Sándor mondja: „A szép – erő, de a formájában ható erő.”

A műalkotás tehát leibnizi monaszként viselkedik. De van egy másik nézőpontja. Az, amelyben *összefügg* a világ teljességével.²⁷ Ami *csak* önmaga, az ugyanis egyúttal a világ tagadása, ami meg nem önmaga, az nem létező. Az

esztétikában ezt az átmenetet az *érték* biztosítja. Sajátságosan független a megvalósult művészettől, előtte is van és utána is van, a megítélésnek az igazi alapja anélkül, hogy tárgyának az autonóm létezését megszüntetné, hogy valamilyen „eszmenek” az illusztrációjává fokozná le. Ahogy Nietzsche írja,²⁸ „Erinnerung an schöneres, als ich”, emlékezés valamire, ami énnálam szebb.²⁹

„Az érték-elvről való lemondás logikailag együtt jár a megismerésről való lemondással a szellemi-erkölcsi szférában. Tettek és művek között értékelés nélkül nincs megismerés. (...) Nincs, ami a tapasztalatot ismertté, megismeréssé feldolgozza, szellemi-erkölcsi hierarchiába rendszerezze. Nincs, ami világítson és mérjen. Helyén ösztön, érzés, indulat csapkod vaktában.”³⁰

Így feszegeti Fülep az „esztétikának” nevezett gondolkodási kategória határait. A korába illő problémaérzékeléssel, amely probléma, mint említettük, az *idealizmushoz* kapcsolódik. A Biblioteca Filosofica a szubjektív idealizmust akarta meghaladni. A 20. század katasztrófája, innen a végétől szemlélve, igencsak azért következett be, mivel ez a kísérlet végül is nem realizálódhatott. (A rögeszme nem egyéb, mint a vegytiszta szubjektív idealizmus, a szolipszizmus.)

A helyzet rendezését az „objektív idealizmus” filozófiai problémájának a rendezésével kell kezdeni.

Platón hagyatéka

Fülep szellemi pozíciója kétfrontos harc a naturalizmus és a szubjektív idealizmus ellen, és e harcot az „objektív szellem” jegyében folytatja. Ezért általában platonistának tekintik. Szabó Lajos is a „magyar platonisták” körébe sorolja, és a következőképpen írja le a helyzetet és a feladatot.³¹

„Amíg a szellemi realitások legfelsőbb köreiben helyre nem áll a rend, addig minden élő szellem és szükséges munka tekintélye a társadalomban a legalacsonyabb fog maradni (...) A szellem nem tehet mást, csak adhat, de ha ad, attól megnövekszik és a szeretet nem választható el a szellemtől (...) *A szellem személy és szó.* (kiemelés tőlem, M. E.) Ha szellemről beszélünk, akkor mindig ezekről a szellemi realitásokról és a belőlük táplálkozó konkrét realitásokról szoltunk. (...) Magyarország vált alkalmas edénnyé és hadszíntérré Kelet és Nyugat megújuló szellemi hagyományainak megütközésére. Itt talált produktív visszhangra minden kísérlet, melyben az élet kutató-pionírjai visszakeresték önnön életüket a szellem, az alkotás, és a zsenialitás problémáinak centrumba helyezését.”

Az objektív szellem görög felfogásának a Platónban megnyilvánuló kvintesszenciáját egybehangolni a Biblia személyességével: ez az út vezet a Valósághoz. (Ez meg egyezik a század dialogikus gondolkodói által felvetett feladattal.) Ferdinand Ebner, Martin Buber, Franz Rosenzweig, Karl Barth, Karácsony Sándor, Emmanuel Levinas, Szabó Lajos, Tábor Béla. Az „objektív szellem” fogalmát azonban át kell értelmeznünk, erre utaltunk a kiemeléssel Szabó Lajos szövegében. Az a hajlma – figyelmeztet rá Földényi László –, amely a valóságot szellemi-teoretikus konstrukciókhoz vezető ugródeszkának tekinti (például bármikor feláldoz egy konkrét embert az elvont osztályharc kedvéért), szorosan összefügg a platóni „objektív szellem” korszakbeli pevertálódásával.³²

A platonizmus születését Fülep így ábrázolja. „A platonizmus problémája volt a fenyegető relativizmusban az abszolútát biztosítani (sicher stellen). Idea-tan, hiposztázálva. A fenyegető relatív valóság ellényegtelenítve. Csak az ideákkal való methexis révén valóságos. A platonizmus nagy tette, hogy a relatív, konkrét valóságból – mert on-

nan – eljutott az örök ideák magasztosságáig, amiben mégiscsak részeseül a devalvált valóság.”³³

Az idézett kor: Athén fénykora és összeomlása, amit örökérvényűen jegyez a Szókratésszel megitatott méregpohár. S hogy ezek a kis görög városok, mikre épp a Világtörténelem készült rátaposni, hódító mamutbirodalmak apokaliptikus sorozatában, mégis fennmaradtak a kollektív emlékezetben, az a platonizmus műve. Platón tanítása persze sok mindenre támaszkodhatott, a pythagoreus hagyománytól Egyiptomig, ám a fontos mégiscsak az, hogy kibontva őket a mítosz burkából, kimentette a hanyatló, hagyományukat lassan elvesztő ókori népek emlékezetéből. És mintegy újjászületett Hagyomány alapja lett az új világkorszakban. Arisztotelész, a neoplatonizmus, a gnózis, a keresztény metafizika, az iszlám, vagy a mai természettudomány nélküle elképzelhetetlenek.

Ami természetesen nem azt jelenti, hogy az idea-tant Platón „találta ki”. Hanem hogy mit jelent, azt Fülep ismeretelméleti alapművéből érthetjük meg. Az alkotáslélektan alapjait tisztázza itt Benedetto Croce esztétikájának a bírálatán keresztül.³⁴

Az emlékezés őriz és átalakít, hogy jobban őrizhetővé tegye a tárgyát „bizonyos princípiumok szerint, melyek megkönnyítik felidézésüket, víziójukat jobban az ember szellemi képességeihez szabják, világosságuknál és harmóniájuknál fogva e képességek működésének egyensúlyát és harmóniáját készítik elő.”³⁵ E tevékenység neve művészi formálás és kompozíció.”³⁶

Fülep ugyan belül marad itt az esztétikum szféráján, de a gondolatmenete általánosítható. Hogy miért tekintette az esztétikát az etikával és a logikával szemben kulcsfontosságúnak, az az érvelési módjából kitűnik.

Az alkotás folyamatában az intuíció a döntő – mondja Fülep Henri Bergsonnak, akivel levelet is váltott. Itt száll szembe Crocéval, aki szerint az intuíció azonos a kifejező-

désével. Mindkettejüknél a forma és a tartalom lényegi egységéről van szó, vagyis a naturalista esztétika elvetéséről. Fülep azonban az intuíció működését alkotás-lélektani szemszögből így írja le:

1. érzékelés, vagyis a valóság és a szellem kapcsolatba lép egymással,
2. az érzékelt kép lemerül a tudat alá, múlttá válik,
3. itt átalakul egyéni és általános törvények szerint,
4. felidéződik, de „itt nem tehetek egyebet, mint felé irányítom az akaratomat”, valamiféle belső appercepció gyanánt. Ha ugyanis megváltoztatom, az már nem az intuíció, hanem az invenció, imagináció stb. körébe tartozik.

Az emlékezés által adott kép egy átformált „rég” kép, afféle déjá vu, ahogyan Bergson mondaná. Az újat az *érzelem* hozza a dologba, „S a két elem egyetlen organizmussá nő.” Az érzelem alapját jelentő lelkiállapot azonban éppoly cseppfolyós, mint az érzékelt kép, ezért ugyanazt az utat kell végigjárnia. „Az intuíció mindig a jelenre vonatkozik, de a jelen soha ki nem fejezhető. Mindig elmúlt lelkiállapotot fejezünk ki, amelyhez mikor kifejezzük, a jelen ismét új lelkiállapotot kapcsol stb.” A jelen kifejezése is emlékezés, és „az emlékezésben van a végleges kép fokozatos létrehozásának a nyitja.” Az intuíció által megragadott kép továbbfejlődik, átalakul. „A folyamat, amely az utolsó képet létrehozta, az emlékezés.”

A mű voltaképpen az időforma nélküli múlásának a rögzítése, valamiféle érvényesség mentén. (Ez az érvényesség lesz azután az axiológia kiindulási pontja, Fülep gondolkodói munkáját az idealizmus meghaladására ebből lehet megérteni.) A végleges formát a kiválasztás hozza létre – ez a jelentékenyre, kifejezőre irányul. És a formáló emlékezésnek a legfőbb tényezője a *felejtés*. „A Divina Commedia pl. lehetetlen volna enélkül, végtelen sok lelkiállapotot-intuíciót kellett volna Danténak rögzíteni. Csak az elfelejtett világ tette lehetővé a létrejöttét.” A művész a közönséges em-

bernél nagyobb mértékben tud a jelen alól felszabadulni, jobban felejt, és ezért tud jobban emlékezni a jellemzőre. A számítógépek elmélete szerint az információképzésnek a kritikus – energiaigényes – lépése a meglévő információnak a törlése.

A modern számítógépeknek e korai megsejtője tesz egy lépést Kant felé Bergson rovására. A tér és idő fogalmában mégis kell valami a priori-nak lenni. A jelen pillanatait tudatosra az emlékezés teheti, azaz olyasmira, ami valamilyen térbeli elrendeződésen alapul. („A jelen egy pillanat, ami leperog. Az állandó az aktuális pillanat előtt és mögött terülő mozdulatlanra vált idő: a tér. Ahol csak szukcesszió van, az sosem lehet tudatos.”)³⁷ És akkor a tér nem lehet más, mint vagy az emlékezés a priori formája, vagy pedig, hogyha azt fogadjuk el, hogy a szemlélet a priori formája, akkor az emlékezés viszi be a szemléletbe.

Az esztétikai tárgy, ami ilyen körülmények között megszületik, „abban különbözik más tárgytól, hogy benne semmi sem mellőzhető, semmi sem lóg ki, minden fontos benne.”^{38,39}

„Az esztétikum lényege az érzékelhető konkrét jelentés.” Az archaikus és a primitív kultúrákban az esztétikai tárgy más nem is lehet, mint „helyénvaló”. Így kell lennie, és pedig nem is a Sollen, hanem a Müssen értelmében. Az őt létrehozó belső kényszer ugyanis azonos az életnek magának a kényszerítő erejével. Ahogyan Karácsony Sándor mondja: „A művészet formai eleme az életnek.”⁴⁰ A magas kultúrákban ritkábban valósul meg, mivelhogy az ember helye is nehezebben határozható meg az őt teremtő bonyolult társadalmakban. A fontossága azonban immanens – sőt, az esztétikumnak kell rendező elvvé emelkednie az addigi öntudatlanságból, ahogyan már Schiller észrevette.

A művészi-esztétikai szféra univerzális jelentőségéről Hamvas Béla írta a következőt: „A valódi társadalmi rendnek nem téziseit, de az emberi élet rendjének alak-

ját és általános elveit a művészet mondja ki azzal, hogy olyan realitás erőivel teremt kapcsolatot, amelynek alapján a rend az emberi létezés minden területén megvalósítható.”⁴¹

A szürke mágia

„A természettörvény a platonizmus végső formája.”⁴² Innen látható az, mi teszi Fülep számára az esztétikát központi jelentőségűvé – a logikát a természettudomány zsákmanójának, foglyának tekinti.

Az emlékezés szerepéről szóló gondolatmenet harmadik pontja arról szól, hogy a tapasztalat átalakul külső és belső törvények szerint. A belső a személyes diszpozíciókat jelenti, ezek nagy részben tudattalanok. A „külső törvények” viszont a megismerésnek azok a formái, amiket az egyén a társadalmi tapasztalatokból és szokásokból elsajátít. Az archaikus társadalmak számára ezt a mítoszba ágyazott tradíció jelenti, és ezek megrendülése a kiváltó oka a „tisza ideák” platóni megjelenésének.

A kép, mondotta Fülep, elmerül a tudattalanba. És ami ott a világ megismerésének az eszközeképpen rendezi, az nem lehet egyéb, mint a Világtörvény, amivel a tudat követhetetlen módon érintkezésbe lép. Ez a világtörvény előtte jár a képnek, azaz a konkrét létezési formának, és a rendező elve a még meg nem nevezett dolgoknak az aránya, vagyis számviszonya.

„A szám a törvény, amely szerint a dolgok nemcsak megnyilatkoznak, hanem vannak. Ahogy a pythagoreus Philolaos mondja: a szám az uralkodó összekötő lánc, a nem teremtett és öröktől fogva létező, amely a dolgokat a világon egybefűzi. (...) A szám minden jelentések radixa. A kulcs, amellyel a szellemi értelem az anyag minden titkát ki tudja nyitni (...) A végső intellektuális, de már érzékelhető elemi

valóság, amely a látható és láthatatlan világokat összeköti (...) Ahol az analógiák véget érnek és örök ideákká kristályosodnak. (...) Pythagoras volt az utolsó őskori ember, aki ezt világosan tudta. Platónnál az ideák, számok és erők viszonylatában zavar lépett fel és az őskori világosság elhomályosult.”⁴³

Hamvas Béla írja ezt a számok ismeretelméleti szerepének a nagy átalakulásáról, melynek során minőségjelzőből mennyiségjelzővé, azaz metafizikailag semlegessé, és így jelentés nélkülivé alakultak át. Az ember, mint a Kozmosz gyermeke, valamiféle vereséget szenvedett, és új védelmi vonalat épített ki magának. Fülep jellemzésében „A matematika eredetileg – Egyiptom, Babilon, Kína – még nem, de a görögöknél – Platón – már refugium, menekvés a relatív, bizonytalan elől. Már ekkor az igazi tudomány matematikai. Maga a Kozmosz az. Az ember visszahúzódása ettől kezdve oda, ahol a matematika funkcióját, működését szemlélheti. A matematika maga elvégzi a dolgát ember nélkül, csak el kell tudni indítani és megérteni a diktátumát. Már nem a bölcsesség, az ember sorsának ismerete a fontos, hanem az ember nélkül tudható. Az ember nem menedékül találta meg, de amikor már megvolt, menedékül használta.”⁴⁴

Ez a mennyiségelvű matematika saját belső logikával rendelkezik, ami személytelen olyan értelemben, hogy függetlenné tehető az embert meghatározó tudatalatti tartalmaktól. Talán épp ezért is találták rá. A függetlenség alapja a legegyszerűbb elemekre építő axiomatikus evidencia-élmény – aminek tehát nincsen szüksége egyéb kulturális és egzisztenciális előfeltevésekre. Nagy dolog ez – ámde mi az ára?

Ez a matematika elég sokáig steril elmesport volt, hasonlítható némileg a sakkjátékhoz. Az ismeretelméleti kulcszerepébe Descartes és kortársai állították a függvény fogalmával, ennek a természeti világra való alkalmazásával.

Newton teremtette meg azt a koherens rendszert, amivel a matematika végérvényesen bevonulhatott a mechanikába, s onnan tovább az anyagi világ minden tudományába.

Ámde a filozófia úgy járt ezzel a hatalmasnak látszó előrelépéssel, amivel, mint vélte, végre egzakt és vitathatatlan világképhez jut, akárcsak Goethe bűvészinasa. Mert a matematikai alapú természettudomány a technika segítségével akkora gyakorlati sikereket ért el, hogy végül is maga alá gyűrte a filozófiát. „A filozófia ancilla scientiaevé vált”⁴⁵ – mondja Fülep –, vagyis a világ megismerésére irányuló autonóm vállalkozásból heteronómmá, egy rajta kívül fekvő terület igazolásául szolgáló vállalkozássá. Éppúgy, mint a középkorban, midőn a teológiát kellett kiszolgáltatni.

Az eredményt elképedve szemléli Fülep, és a kételeyeit így fogalmazza meg:⁴⁶ „A gondolkodást megsza-
bátítja a dogmatizmus béklyóitól” – állítja a pozitívizmusról Mach magyarországi apostola, holott – „a filozófus számára épp a dogmatizmusnak e mértéktelensége a meglepő”, amit e természettudományosan pozitív elméletben tapasztal. „Csak született nemfilozófus tud ilyen szent ártatlansággal beszélni dolgokról, melyek mindegyike egy nagy kérdés.” A számokról és a kémcsövekről végül is kiderül az, hogy gondolkodni azért mégsem tudnak. Bár a beléjük vett *hit* alkalmas lehet a gondolkodás megszüntetésére.

Így lépne a gondolkodás helyébe a természettudomány. Holott még az is mondható Füleppel, hogy „a természettudomány nem a természettel foglalkozik”⁴⁷ Ez megegyezik például a nagy fizikus Heisenberg ítéletével. A fizika, minden más természettudomány alapja, eljuttott ugyanis addig a matematikai absztrakciók útján, ahol már csak az önmaga által teremtett szimbólumokat képes felfogni. Így azonban út nyílhat a tudományban a Nagy Visszatérésre – az ősrégi aritmológiához. A világ szerkezetének a vizsgálatában a kvantifikáció helyett végül is

Eddington kabbalista, Heisenberg pedig platonikus szám-spekulációkhoz folyamodik „Annak a felfogásnak, hogy a fizikai-kémiai okságot magasabb organikus mintaképek szabályozzák, melyek annak segítségével megvalósulni törekcszenek, mint kristály, növény, állat: a legújabb időben az atomfizika is helyet, lehetőséget, rést enged” – írta a klasszika-filológus Kövendi Dénes még a harmincas években.⁴⁸

A természettudomány fordulata azonban mégsem következett be, a nagy tudósok kifogástalan elméleti megállapításai dacára sem. Ami jól mutatja, hogy még az egzakt természettudományt sem a „tiszta ész”, hanem más egyéb erők irányítják.

Arról a világról, amit a tudomány szolgálójává eképpen tett filozófia produkált, a legjobb esetben is csak annyit mondhatunk, hogy „szürke” – mi más lehetne, hiszen kezdettől kiküszöbölte a kvalitást. És az igazi baj abban van, hogy a „tudományos tekintélyére” hivatkozva deformálhatta a gondolkodás egészét. Hamvas Béla ebben az összefüggésben beszélt „tudományvallásról”, és mutatta ki Karl Popper e gondolkodásmódnak a közvetlen felelősségét a 20. századi népiirtó katasztrófákért.⁴⁹

Fülep világosan látta a gondolkodásnak ezen eltorzult hierarchiáját, és szerette volna e dogmatizmust a saját területén is megverni – ezért igyekezett olyannyira még 80 évesen is „természettudósokkal” konzultálni a tudomány vitatható alapjairól.⁵⁰ A kísérlet azonban eleve kilátástalan volt, itt még Heisenberg számára sem termett babér, mert ez nem a gondolkodás kérdése, tehát onnan nem is lehet megközelíteni.

A természettudomány a befolyását a technika eredményeinek a segédeszközékként érte el. Ehhez azonban egy olyan részben tapasztalati, részben teleologikus módszer tartozik, ami a gyakorlati siker kedvéért könnyen semmibe veszi az elvi ellentmondásokat. A differenciálszámí-

tás alapjai körüli logikai problémák másfél évszázadon át nemigen izgattak senkit, mert az elmélet maga diadalmas volt Amikor már tagadhatatlan alkalmazási problémák merültek föl, csak akkor kezdték az axiomatikus kiindulási alapokat mélyebben vizsgálni. És ez az „intellektuális lejtő” rossz példájával megfertőzte napjainkra a gondolkodásunk egész területét. De az elmélet innentől kezdve már szó szerint nem tudja, hogy mit csinál, és újabban épp ezért fordul előszeretettel logikai-matematikai absztrakciókhoz, melyek az ő problémái számára a „természettudományos komolyságú ismeret” látszatát kölcsönzik (axiomatika, strukturalizmus, káoszelmélet).

(A következő számban folytatjuk.)

MIKLÓSSY ENDRE

Jegyzetek

- 1 Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*, II., 307. l. (Bp. 1986)
- 2 Fodor András: id. mű, I. 285, 543. l.
- 3 Fülep: *Nemzeti öncélúság*, 184. l. In *Művészet és világnézet* (Bp. 1976)
- 4 Fülep: *Nemzeti jelleg a művészetben*, 134. l. írásainak tervezett következő kötetéből (Timár Árpád szívességéből)
- 5 Ady Endre: *A szétszóródás előtt*.
- 6 Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. 573. l. in *Válogatott tanulmányok 1945-49*. (Bp. 1986)
- 7 Fodor András, id. mű, II. 650. l.
- 8 Fodor András, id. mű, II. 278. l.
- 9 Amendola, Calderoni, Marucchi, Papini, Prezzolini.
- 10 Fülep: Papini, in *Művészet és világnézet*, id. mű
- 11 Fülep: *Megjegyzések az olasz politikához és politikusokhoz*. (1917) *Egybe-gyűjtött írások*, III. (Bp. 1997)
- 12 Nietzsche: *Ecce homo*
- 13 Ugyanez volt a véleménye Churchillnek, az angol háborús miniszternek.
- 14 Jászi Oszkár indítványa volt ez a küldetés.
- 15 Fodor András, id. mű, II. 299. l.
- 16 Fülep: *Nietzsche*, 551. l. In *A művészet forradalmától a nagy forradalomig*, II. (Bp. 1974)

- 17 Fülep: *Levél Dutka Ákoshoz*, 1906. 82. l. In Tiszatáj, 1985/2 (Közli Csanak Dóra)
- 18 Fülep: *Előszó a Magyar művészethez*, 257. l. In *Művészet és világnézet*, id. mű
- 19 Fülep: *A magyar falu becsülete*, 389. l. In *Egybegyűjtött írások III.* (Bp. 1998)
- 20 Fodor András, id. mű I., 255. l.
- 21 „Krisztust csak megalkotni tudjuk a magunk módja szerint” – írja Fülep Nietzsche-tanulmányában 551. l. In *A művészet forradalmától a nagy forradalomig II.* id. mű
- 22 Fodor András, 366. l. In id. mű II. Az utolsó mondat Nietzsche-áthallás...
- 23 Berzsenyi Dániel, Bolyai János, Katona József, Arany János, Kemény Zsigmond, Szinyei Merse Pál, Juhász Gyula, Füst Milán, Sinka István, Tandori Dezső, aki a hallgatásait fecsegésbe burkolja.
- 24 Fülep: *Nyugtalanság*. 47. l. In Forrás, 1985/1. (Tímár Árpád közlése)
- 25 Fülep: *Művészet és világnézet*, 262. l. In id. mű
- 26 Fülep: *Előszó a magyar művészethez*, 259. l. In *Művészet és világnézet*, id. mű
- 27 Fülep ezt az összefüggést „objektív korrelációnak” nevezi. Értelmezni a monaszok tanításával kapcsolatban lehet.
- 28 Nietzsche: *Der Herbst*
- 29 Itt látható, milyen mélységesen támaszkodik Fülep világlátása Nietzscheére.
- 30 Fülep: Nemzeti öncélúság, 165-66. l. In *Művészet és világnézet*, id. mű
- 31 Szabó Lajos: *Biblia és romantika*, 806. l. In *Életünk*, 1989/9-10. A névsor a következő: Ady, Schmitt Jenő Henrik, Szabó Dezső, Fülep Lajos, Lukács György, Németh László, Illyés Gyula, Zalai Béla, Vajda Lajos, Zilahy Lajos, Fodor József, Karácsony Sándor, Kerényi Károly, Hamvas Béla, Szentkuthy Miklós, Molnár Antal, Palágyi Menyhért, Pikler Gyula.
- 32 Földényi László: *A fiatal Lukács*. 129. l. (Bp. 1980.)
- 33 Fülep: *Individualitás*. Kézirat (Tímár Árpád szívességéből)
- 34 Fülep: *Az emlékezés a művészi alkotásban*. In *A művészet forradalmától a nagy forradalomig I.* id. mű
- 35 Jól szemlélteti ezt a „sakkmemória” fogalma. Egy sakkmester sok ezer állást tud őrizni a fejében, kezdve az 1928-as Aljechin-Capablanca viadál nyolcadik játszójának a 23. lépésétől – de ha a sakktablára összevissza rakják fel a bábukat, azt nem tudja megjegyezni.
- 36 Fülep: *Az emlékezés...* 608. l. In id. mű
- 37 A számítógép memóriaegysége „tér-szerű” és térben is létezik, és ebben működik az „idő-szerű” és időben kibontakozó program.
- 38 Fodor András, id. mű, II. 27. l.

- 39 A svájci hídépítő mérnök, Robert Maillard művei egyszerű, gazdaságos és tökéletes szerkezeti formájukkal az építészetesztétika számára kiemelkedő szépségű értéket jelentenek. A titkuk pedig állítólag annyi, hogy a statikus „nem szeretett számolni” – írta Kurt Siegel *A modern építészet szerkezetformái* című könyvében. (Bp.,1969)
- 40 Karácsony Sándor: *A könyvek lelke*, 332. l. (Bp.,1943)
- 41 Hamvas Béla: *Kétzongorás szonáta*. 341. l. In Patmosz I. (Bp., 1992)
- 42 Fülep Lajos: *Individualitás*, id. írás
- 43 Hamvas Béla: *Scientia Sacra* I. 405. l. (Bp.,1988)
- 44 Fülep: Szubjektum-objektum. Kézirat (Tímár Árpád szívességéből)
- 45 Fodor András, id. mű II. 280. l.
- 46 Fülep: *Az érzetek elemzése*, 320. l. In Művészet és világnézet, id. mű.
- 47 Fodor András, id. mű II. 181. l.
- 48 Kövendi Dénes: *Physica naturaliter platonica*, 72. l. In Sziget, 1936.
- 49 Karl Popper: *A historicizmus nyomorúsága*. (Bp.,1989)
- 50 Fodor András számos ilyen kísérletről számol be a könyvében.